

Nəsiminin tərcüməsi haqqında bəzi düşüncələr

Nəsiminin qəzəlləri tərcümə edilə bilərmə?

Hər halda Azərbaycanın böyük mistik şairinin əsərlərini mənim tərcümə cəhdlərimə Almaniyanın aparıcı türkoloqlarından birinin münasibəti qeyri-qənaətbəxş oldu. O, Nəsiminin şeirlərinin mənasını alman dilindəki tərcüməyə bərabər qiymətləndirsə də, tərcümənin nəticələrini "qeyri-səlis" kimi dəyərləndirdi. (1) Bu tənqiddə cavab olaraq, tərcümədə orijinalın semantikasının adekvatlığı ilə onun "qeyri-səlisliyi" arasındakı ziddiyyəti göstərdim. Yuxarıdakı qeydlər Nəsiminin poeziyasının tərcüməsindəki bəzi əsas çətinliklərin təsviri üçün faydalıdır. Əslində, bu problemlər yalnız Nəsiminin deyil, digər Şərq şairlərinin də tərcümələrinə xasdır. (2) Qeyd olunanlar Şərq poeziyasının Qərb dillərinə tərcüməsi haqqında, hardasa iki əsr davam edən bəzi polemikaları əks etdirir. Məsələn, əgər Jozef Hammer Purqştal (1774–1856) və Henrix Fridrix fon Dits (1751–1817) arasındakı Şərq poeziyasını tərcümə qabiliyyəti ilə əlaqədar çoxsaylı mübahisələri cəmləmək mümkün olsaydı, bəzi oxşarlıqlar aşkara çıxardı. Hafiz Şirazi (1315–1390) nümunəsindən istifadə ilə Nəsimini Qərb dilinə tərcümə edən şəxsin qarşılaşacağı çətinlikləri təsəvvür etmək mümkündür. Hafiz Nəsiminin müasiri olmasa da, həm öz dövrü, həm də sonrakı fars dilində yazan nəsilər üçün ədəbi kanon rolunu oynayır. Bir çox iranlılar Hafizin poeziyasını üstün sayırlar. Bunlar Şərq ədəbiyyatının tərcüməçiləri arasında Hafizin Sadi, Firdovsi və Rumi ilə yanaşı çox populyarlığının səbəblərindən bəziləridir. Tərcüməçilərin Qərb dillərində Hafizin təqdim cəhdlərində qarşılaşdıqları problemlər, çox

güman ki, Nəsiminin tərcüməsində qarşılaşacaqları problemlərə bənzər dərəcədədir. Hafizlə bağlı tərcümə təcrübəsinin tarixi nüsxələri, Nəsimini tərcümə edərkən ondan öyrənməyə imkan verir.

1814-cü ildə məşhur Avstriya alimi, səyyah, tərcüməçi və diplomat Jozef von Hammer Purqştal (1774–1856) tərəfindən Hafizin "Divan"ının alman dilində inqilabi tərcüməsi reallaşdı. (3) Hammer Purqştalın Hafizin "Divan"ını ana dilinə çevirmək qərarı tərcümə nəzəriyyəsi baxımından mənalı vəsillər verir. 1799-cu ildə Konstantinopolda olduğu müddətdə Hammer Purqştal Hafizin şeirlərini öz ana dili – fars dilində oxuyan bir dərvişə qulaq asmaq fürsəti qazandı. Gənc avstriyalı dahi şeirin belə gözəl ifasından o qədər təsirləndi ki, dərhal "Divan"ın bir nüsxəsini şərhləri ilə birlikdə satın aldı. (4)

Müəllifin istinad etdiyi ayələrdə, yaxud onların oxunuşunda və ya hər ikisinin birləşməsində, bir növ, cəlbədedici güc vardı. Hər hansı şübhə kölgəsindən kənar, əsrlər boyunca, başlanğıcından bu günümüzə qədər fars poeziyasında mövcud olan sözün belə qüdrətini tapa bilərik. Fars dili və ədəbiyyatı poetik və sehrli gözəlliyə malikliyi ilə məşhurdur. Yeri gəlmişkən, əsrlər boyu cıralanmanın nəticəsi olan fars dilinin xüsusi təsiri, Nəsiminin tapındığı Hürufizm hərəkatının başlanğıcında özünü büruzə verir. (5)

Təsvirinə görə Hammer Purqştalın Konstantinopolda Hafizin qiraətçisi ilə rastlaşmasına bənzər Nəsiminin ustadı və müəllimi, hürufiliyin banisi Fəzlullah Astrabadi uca səslə Ruminin (1207–1273) beytlərini deyən səyyah dərvişlə rastlaşır.

Beyt aşığıda göstərilən kimi idi:

***Az marg çe andisi cün gän-e baқа dāri
Dar gur koğā gonği cün nür-e Hödā dāri (6)***

Əgər sizdə əbədi həyat varsa, ölümdən niyə qorxursunuz?

Əgər sizdə Allahın işığı, nuru varsa, niyə qəbirdə qalırsınız? (sətri tərcümə)

Önsüz da Hammer Purqştal ister Hafizin və ya digər Şərq şairlərinin, istərsə də fars, ərəb, türk və ya digər dillərdən tərcümələrinin qeyri-dəqiqliyinə görə öz müasirləri tərəfindən bazən tənqid atəsinə tutulurdu. Bu tənqidlərin çoxu Hammer Purqştal dövründə şərqşünaslığın başlanğıc mərhələsi faktı ilə əlaqədardır. XIX əsr ərzində şərqşünaslar sonrakı inkişaf-larında paralel şəkildə maraqlarını filologiyaya, onların orijinallarına filoloji cəhətdən yaxınlığı baxımından qiymətləndirməyə meylli idilər. Burada biz artıq tərcümənin məqsədli seçimi ilə bağlı yalnız Şərq poeziyasında olmayan əsas problemlərindən birini görürük. Hammer Purqştalın orijinalın mümkün qədər dəqiq şəkildə göstərilməsində maraqlı olmadıqı açıq-aydındır. Konstantinopoldakı dərvişlə bağlı hekayə də emosional və estetik bir motivasiya ortaya qoyur. Bir poemanın tərcüməsinin qrammatik və leksik, yaxud emosional təsir baxımından orijinala yaxınlığının "daha yaxşı" sayılması sonsuz müzakirə mövzusuudur. Bu günün nöqtəyi-nəzərindən Hammer Purqştal və digər şərqşünasların tərcümələrinin keyfiyyəti ilə bağlı ərkan, daha polemik və aqressiv diskussiyalar da tərcümənin özündən daha çox təbiəti, həmçinin mövzuları, məqsədləri nə bərədə olması kimi şərh edilə bilər.

Bu məqamda biz ədəbi tərcümənin mahiyyəti ilə bağlı fundamental suala gəlirik. İngilisdə dilndəki "translation" (tərcümə – red.) sözü açıq şəkildə latınca "transfer" feilindən gəlir (İ), ayrı predmetlərlə bağlı "digər tərəfə aparmaq" mənasını verir və köçürmək üçün ingiliscədəki köçürmək feili ilə etimoloji cəhətdən əlaqədər. Onun üçün də tarixi və etimoloji mənada "tərcümə etmək" bir şeyi başqa yərə aparmaq mədəkdir. Bu etimoloji fon bir sıra maraqlı perspektivlər, eyni zamanda suallar yaradır.

Əgər mən Nasiminin məşhur "gör sənə Haqqı, gitmə iraq" misrasını sadəcə kopyalayırımsa, onu etimoloji mənada "tərcümə edirəm", bu, hətta texniki mənada "tərcümə"dən daha üstün sayıla bilər ("həqiqəti özünüzdə görün və uzaqda axtarmayın!").

Bela görünür ki, bu sətrədə Nasiminin demək istədiyi mətləb budur ki, insanlar "Allah" və ya "həqiqət" i (hansı ki, Haqqın iki mənasıdır) görmək üçün özlərinə, insan təbiətlərinə (əlbəttə ki, Nasimi hürrüfilik cəhətdən şərh edir) mürciat etməlidirlər.

Əgər bunu göstərilmiş şəkildə başa düşürüksə, tərcümə üçün epistemoloji diqqətin özündə cəmlənməsi ideyasının çatdırılması vacibdir. İndi isə gəlin güman edək ki, sətrin tərcüməçisi tərcüməsində bu mərkəzi mesajın varlığını tam əmin olmaq istədi. Bu halda, o, tamamilə qanuni şəkildə qrammatik və metrik quruluş da daxil, orijinalın quruluşundan və sözlərdən yayına bilər. Çünki ikinci dərəcəli və daha az vacib cəhətləri kənara qoyaraq orijinalın ən vacib hissəsini (transfer mənasında) "tərcümə edərdi". Aydın görünür ki, tərcümənin etimoloji cəhətdən nəticələri digər mədəniyyətlərdə fərqli olardı. Məsələn, qədim yunan sözü "tərcümə" (ἑρμηνεία), Tanrı Hermesin adından irəli gəlir və tərcümə üçün Mandarın (Çin dilində ən çox istifadə olunan ləhçə) terminlərindən biri 翻译 "fani", "baş-ayaq çevirmək" və ya "gəri çevirmək" mənasını verir (翻 fān). Bu günün nöqtəyi-nəzərindən Hammer Purqştalın, digər şərqşünasların tərcümələrinin keyfiyyəti ilə bağlı ərkan, daha polemik və qızğın diskussiyalar da tərcümənin təbiəti, mövzuları, məqsədləri bərədə şərhlərə yönəla bilər. Bu müzakirələrin XIX əsrin əvvəllərində Hafizin "Divan" ı və XXI əsrin əvvəllərində Nasimi ilə əlaqədar parlaqlığı, əlbəttə ki, təsadüfi deyildir. Bunun hər iki şairin təsvir etdiyi poeziyanın təbiəti ilə əlaqəli bir məqam olduğu görünür. Olduqca paradoksaldır ki, fonetik, ritorik və emosional quruluş baxımından mürəkkəb, çox polisemik, həddindən artıq kon-

densasiya olunduğu qədər hamar, xoş və ya axıcı görünən Hafiz və Nasimi poeziyası istənilən tərcüməçi üçün bir çətinlikdir.

Bu poeziyanın tərcüməsinin, eyni zamanda Qurandan, hədisdən, fars mifologiyasından sitatları, əvvəlki ədəbiyyat və s. məxəzlərin hamısını müəyyənləşdirmək üçün fonetik alətləri, söz oyunlarını, əsosiasiyaları, sosiolektləri və dialektləri çatdırmağın mümkün-süzüylü ilə üzlaşın (burada sözləri daha zərif texniki mənada istifadə edirik, mənası "orijinalın uzunluğuna və üslubuna uyğun bir uzunluq və üslubda tərcümə" kimi anlaşılır) bir çox tərcüməçi – özüm də daxil olmaqla – nəticədə təslim oldu və şərhərlə olan tərcümələrə mürciat etdi. (9) Unutmayın ki, hətta Konstantinopoldakı Hammer Purqştalın satın aldığı müasir farsca orijinal "Hafiz" nəşri də şərhərlə idi. Bu da sübut edir ki, hətta şərqşünaslar, hətta dilin biliciləri də mətlənlərdən əlavə izahatə ehtiyac duyurlar. Bu baxımdan, klassik Şərq poeziyasının Qərb dillərinə tərcümələrinin oxşarlığı, yeknesaklıyı bərədə müasir Şərq dillərinə mənsub şəxslərin tənqid standartını, hətta bir çox şərqçilərin də bu poeziyanın çox ölçülərini şərhəz baş düşmədiyi faktını göstərərək tənzib etmək olar. Hafiz və Nasiminin "Divan"ları kimi poetik şah əsərlərinin hədsiz dərəcədə çətinliyi, mürəkkəbliyi fonunda, tərcümələrin "yaxşı" və ya "pis" keyfiyyətləri ətrafındakı polemikanın əsl mahiyyəti ilə seçim sualı əlaqəli görünür – akademiklərin öz abstrakt və quru kitab bilikləri ilə zəngin həyatlarına bir az daha rəngarəng və xoş bir şəkil vermək ehtiyacı duyduqları ritorik qarşıduarmaları nəzərə almaşaq...

Har şeyi "keçirə" (transfer) bilməyəcəyimiz bir vəziyyətdə – çünki yük çox ağırdır, seçim məcburiyyətidən qalırıq. Doğrudur ki, böyük səy göstərsək, orijinalının ölçülərindən bir çoxunu – metrik quruluşunu, qafiyəni, söz birləşmələrini, səsinə, ilkin, ümumi mistikasını (Nasimi misalında), Hürrüfi-ni, mümkün olarsa, vizual (hərflərin və sözlərin şəkli və ya tənzimlənməsi ifadə vəsitəsi kimi istifadə olunursa) mənalari və s. daşıya bilərik. Hammer Purqştalın Hafizin "Divan"ının çox mühüm tərcüməsi, bir çox tədqiqatçılardan göstərdiyi qədər pis olmamışdır və bunu tərcüməçilərin əlman ədəbiyyatına və dünya ədəbiyyatının genezisində böyük təsiri təsdiqləyir. Malum olduğu kimi, Hammer Purqştalın Hafizi, digər məqalələri və tərcümələri, Yohann Volfqanq Hötenin (1749–1832) "Qərb-Şərq Divanı"na (1819) böyük təsir göstərmişdir və Les Mille et Une Nuits ilə birlikdə, ehtimal ki, Şərq ədəbiyyatının Qərb dilində ən məşhur və geniş oxunan bir çevirməsidir. Hötenin dühasının səhrəti Ham-mer Purqştalın "Qərb-Şərq Divanı"nın qurulmasında əhəmiyyətli yardımını tez bir zamanda pərdələdi, kölgəyə saldı və uzun müddətə sildi. Mümkün və hətta çox güman ki, qrammatik və filoloji quruluş əsaslanaraq tərcümə Ham-mer Purqştalın Höteyə təsirini müəyyən edən yeganə əsər deyildi. Bəlkə də, çox mühüm belə, deyildi. Bu mənada Hammer Purqştalın tərcüməsi Nasiminin gələcək tərcüməçilərinə Azərbaycanın ən böyük mistik şairinə səyahət üçün bəzi imkanlar verə bilər ki, bu da zərurət üzündən Azərbaycandan öz mədəniyyətlərinə, özlərindən öz dərinliklərinə, kainatdan özüne və geriyyə bir səyahət olacaqdır. Əvvəl-əvvəl onlar ərəb, fars, Azərbaycan, metrika, qafiyə, mistika və hürrüfi terminologiyası, mifologiya, Quran, hədis və sair mövzular-də beyinlərini işlədərkə əsas motivlər üzərində düşünməyi seçə bilərlər. On-ların tərcümə etməyə hazırlaşdıqları xüsusi Nasimi şeirinin əsası nədir? Büt-ün millətləri, mədəniyyətləri, dilləri və dinləri əhatə edən və aşan bəşəriyyəti və kainata xas təbiət haqqındadır mı? Şeirinin əsas məramı bəşəriyyətin əsas suallarından biri ilə əlaqəlidirmi? Əgər belədirsə, bu hansı sualdır? Nasimi ilə bağlı son kitabımda dahi şairin poeziyasında əhatələnən bəzi vacib mövzuları təklif etdim. Onların ümumbəşəri əhəmiyyətini göstərmək üçün həmin möv-zularda istər istər, istərsə də başqa bir mədəniyyətə uyğunlaşdırıla biləcək şəkildə tərtib etməyə çalışdım. (10) Belə mövzular tərcümələr üçün təklif vermirdi, lakin tərcümə alternativləri istiqamətində qərar qəbul etməyə kömək edə bilər. ❖

Tərcümə edən: İlham Fətəliyev